

3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС. СІМЕЙНЕ ПРАВО. ТРУДОВЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

DOI:10.35774/app2022.02.097

УДК 347.23:347.25

Володимир Ватрас,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України,
професор кафедри цивільного права та
процесу Хмельницького університету
управління та права імені Леоніда Юзькова
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6822-7442>

ДОКТРИНАЛЬНІ ОСНОВИ КЛАСИФІКАЦІЇ РЕЧОВИХ ПРАВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Здійснено наукове дослідження доктринальних та нормативних джерел, якими визначено підходи до класифікації речових прав у цивільному праві та виділення власних пропозицій щодо удосконалення доктринальних підходів до такої класифікації. Визначено, що відомі в цивільно-правовій доктрині класифікації речових прав не повною мірою дають змогу розкрити сутність такого правового інституту і потребують удосконалення. В науці цивільного права точаться дискусії щодо віднесення до речових прав права довірчої власності, права застави, права іпотеки, права господарського відання та права оперативного управління. Зроблено висновок, що речові права слід класифікувати на основі критерію повноти правомочностей, які впливають із факту володіння річчю на: право власності; абсолютні права на чужі речі (право володіння, сервітут, емфітевзис, суперфіцій, право постійного користування земельною ділянкою); обмежені права на чужі речі (право господарського відання, право оперативного управління); забезпечуючі права на чужі речі (право іпотеки, право застави, право довірчої власності); переважні права (права переважної купівлі).

Ключові слова: речові права, право власності, речові права на чуже майно, застава, довірча власність, постійне користування.

Vatras V.

Doctrinal bases of classification of property rights in civil law

In the scientific article the research of doctrinal and normative sources is carried out, which determines the

approaches to the classification of property rights in civil law and the selection of own proposals for improving doctrinal approaches to such classification. In particular, it is determined that the existing classifications of property rights in the civil law doctrine, unfortunately, do not fully reveal the essence of this legal institution and need to be improved. In the scientific literature, the classification of property rights depending on the object of property rights, in connection with the object of property rights that belongs to a particular person; depending on the grounds for property rights; depending on the content of property law; depending on the term of property law; depending on the possibility of the subject of property rights to transfer it to other persons without the permission of the owner; depending on the subjective composition of property relations; depending on payment; depending on the method of occurrence; depending on the grounds for acquiring property rights. In the science of civil law there are discussions on the attribution of property rights of trust property, the right of pledge, the right of mortgage, the right of economic management and the right of operational management. Some of these property rights are classified as mandatory rights by the civil legislation of Ukraine, although the legislation of foreign countries mainly considers them as property rights. Civil law refers to a number of exclusively obligatory rights to property rights: the right of permanent use and the right to lease land; the right to use (rent, lease) a building or other capital structures, their separate parts. The scientific article concludes that property rights should be classified based on the criterion of completeness of powers arising from the fact of possession of a thing on: property rights; absolute rights to other people's things (right of possession, easement, emphyteusis, superficies, the right of permanent use of land); limited rights to other people's things (the right of economic management, the right of operational management); ensuring the rights to other people's things (mortgage, mortgage, trust); preemptive rights (preemptive purchase rights).

Keywords: *property rights, property rights, property rights to someone else's property, pledge, trust property, permanent use.*

Постановка проблеми. Речові права як одні з найдавніших інститутів цивільного права становлять невід'ємний елемент правової системи більшості держав світу, зокрема цивільного права України. Як зазначає Г. Г. Харченко, поділ цивільних прав на види сьогодні є одним із непростих завдань науки цивільного права [10, с. 73]. Дійсно, визначення правильних критеріїв для класифікації речових прав у цивільному праві дозволяє не тільки вирішити теоретичне завдання – проведення класифікації, а й практичне – удосконалити законодавство, згідно з яким здійснюється правове регулювання речових прав, їх зміст та особливості набуття або відчуження. Останнє здійснюється через розкриття змісту кожного із речових прав, проведення їх групування залежно від спільних рис, які мають речові права певної групи, відмежувавшись від речових прав іншої групи, а також від інших майнових прав – зобов'язальних, які, на відміну від речових, виникають не із факту володіння певною річчю, а із факту виникнення, зміни або припинення цивільного зобов'язання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правової природи та класифікації речових прав у цивільному праві було предметом окремих досліджень таких науковців, як М. М. Гудима, Н. С. Кузнєцова, В. В. Луць, Р. А. Майданик, Н. В. Майка, Є. О. Мічурін, С. О. Погрібний, В. Я. Погребняк, З. В. Ромовська, І. Ф. Севрюкова, С. О. Сліпченко, І. В. Спасибо-Фатєєва, М. О. Стефанчук, Є. О. Харитонов, Г. Г. Харченко. Фундаментальне значення для доктрини речових прав мають дисертації В. І. Нагнибиди та О. В. Ільківа, присвячені дослідженню речових прав на чуже майно у порівняльно-правовому контексті та проблемам регулювання речових прав в цивільному законодавстві України. Водночас наявність цих наукових цивілістичних досліджень повною мірою не вирішило проблему наявності різних підходів до класифікації речових прав, передусім прав на чужі речі. На зазначені обставини буде спрямовано наукове дослідження.

Метою наукової статті є наукове дослідження доктринальних та нормативних джерел, якими визначено підходи до класифікації речових прав у цивільному праві та виділення власних пропозицій щодо удосконалення доктринальних підходів до такої класифікації.

Виклад основного матеріалу дослідження. За своїм змістом всі речові права можуть бути введені від права власності, однак це ще не означає, що вони існують у праві лише у нерозривному зв'язку з правом власності і ним повністю зумовлені. Поєднані між собою в межах однієї групи цивільних прав, кожне з них має свою автономію [9, с. 59].

Великий внесок у визначення критеріїв класифікації речових прав вніс О. В. Ільків, який виокремив такі критерії:

1) залежно від об'єкта права власності, від зв'язку з об'єктом права власності, який належить конкретній особі – речові права поділяються на право власності (речове право на власну річ) та речові права на чуже майно (право володіння або користування чужою річчю);

- 2) залежно від підстав виникнення речових прав – на ті, що виникли на підставі договору з власником, одностороннього правочину власника речі або на підставі закону;
- 3) залежно від змісту речового права – на ті, якими охоплюється правомочність лише володіння, або сукупність кількох правомочностей – володіння, користування та розпорядження (усіх або кількох з них);
- 4) залежно від строку речового права – на постійні, строкові та речові права з прив'язкою до настання певного юридичного факту;
- 5) залежно від можливості суб'єкта речового права передати його іншим особам без дозволу власника – на особисті та відчужувані;
- 6) залежно від суб'єктного складу речових правовідносин – на ті, які належать фізичним особам – громадянам України, юридичним особам, державі, органам місцевого самоврядування, іноземцям та особам без громадянства, іноземним суб'єктам господарської діяльності;
- 7) залежно від оплатності – на ті, які виникають на підставі договорів, що передбачають оплатність за надані правомочності і речові права, реалізація правомочностей за якими здійснюється на безоплатних засадах;
- 8) залежно від способу виникнення – на первинні та похідні;
- 9) залежно від підстави набуття речових прав – на ті, що набуваються на основі дозвільного волевиявлення власника речі та на ті, що набуваються в примусовому порядку згідно з приписами законодавства [3, с. 64–66, 71–77].

Нас передусім цікавить перша класифікація, оскільки її взяв за основу законодавець. Загальна класифікація речових прав, подана у Цивільному кодексі України, передбачає віднесення до них права власності та «інших речових прав» (як вказано у назві Книги третьої Кодексу), тобто речових прав на чуже майно, таких як: право володіння; право користування (сервітут); право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис); право забудови земельної ділянки (суперфіцій); інші права, передбачені законодавством [11]. Як зазначає І. В. Спасибо-Фатеева, вживана в Цивільному кодексі України термінологія недвозначно свідчить про те, що всі інші речові права, крім права власності, є правами на чуже майно, про що прямо зазначається в ч. 2 ст. 395 Кодексу. Виходить, що Цивільний кодекс України орієнтує на можливість передбачати в законі інших прав на чуже майно, крім чотирьох позначених у ч. 1 цієї статті, а не інших речових прав [8, с. 60–62].

Такими правами в літературі, зокрема, визначаються права застави та іпотеки [2, с. 59; 12, с. 200]. Певною мірою це було викликано положеннями Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», яким додатково були визначено такі речові права, як право господарського відання; право оперативного управління; право постійного користування та право оренди земельної ділянки; право користування (найму, оренди) будівлею або іншими капітальними спорудами, їх окремими частинами; іпотека; довірче управління майном. З 2019 р. іпотека розглядається у Законі не як речове право, а як обтяження речового права [6]. З цього самого переліку однозначно можемо вилучити такі права: право оренди земельної ділянки; право користування (найму, оренди) будівлею або іншими капітальними спорудами, їх окремими частинами, які є правами, які виникають тільки з договору і не мають відмінностей порівняно із наймом (орендою) як видом цивільного зобов'язання, врегульованого договором найму (оренди). Щодо права постійного користування земельною ділянкою як права володіння і користування земельною ділянкою, яка перебуває у державній або комунальній власності, без встановлення строку, воно в принципі може вважатися речовим, оскільки виникає із закону, а не з договору, хоча воно є формою сервітуту. Щодо вже згаданих прав застави та іпотеки, з ними ситуація дещо складніша – незважаючи на те, що українське законодавство не визнає їх речовими правами, відносячи до зобов'язальних, в законодавстві інших держав, зокрема в Ізраїлі та Німеччині. Як зазначає В. І. Нагнибіда, такі права визнаються речовими, поряд із правами переважної купівлі на користь власника або іншої особи [5, с. 143–144].

Дещо складніша ситуація із питанням належності до речових прав права господарського відання та права оперативного управління, які не можуть повною мірою бути охоплені поняттям «право володіння» або «право користування (сервітут)» в розумінні Цивільного кодексу України. І. В. Спасибо-Фатеева зазначає, що в речових відносинах, врегульованих цивільним законодавством, відсутня залежність прав суб'єктів, яким вони належать, від власника, який не впливає на здійснення ними прав, не встановлює обов'язків користувачів свого майна – всі вони містяться в законі, а не в договорі. Тому речові права є правами абсолютними, а не відносними. Право оперативного управління та право господарського відання є абсолютними щодо усіх осіб, крім власника речі. Останній навпаки має право перевіряти те, яким чи-

ном він здійснює виконання договору користування майном, власник встановлює обсяг прав користувача (суб'єкта права господарського відання й оперативного управління) не лише в законі, а й у статуті державної організації, за якою це майно закріплюється, в підзаконних нормативно-правових актах, що видаються державними органами щодо управління державним майном. Власник здійснює своє повноваження щодо переданого ним іншій особі (державній організації) майна через управління цією особою шляхом призначення її керівника та укладення з ним контракту. Таким чином, власник залишає за собою повний контроль за своїм майном упродовж усього часу його перебування в стані закріпленості за державною організацією [8, с. 60–62].

О. В. Ільків вказує на виокремлення у правовій доктрині такого виду речових прав, як обмежені речові права, тобто: права, змістом яких є лише обмежене користування річчю власника; права, змістом яких є користування річчю власника і присвоєння отриманих від такого використання доходів; права, змістом яких є користування річчю власника, привласнення як у формі права власності, так і у формі певного обмеженого речового права, отриманих від користування доходів з обмеженістю переходу права власності до іншого суб'єкта. Водночас науковець критикує поняття «обмежені речові права», оскільки ці права похідні від прав власника, який передає частину своїх правомочностей іншій особі [3, с. 103–104]. На нашу думку, категорія «обмежені речові права» могла би підійти для визначення прав оперативного управління та господарського відання, які якраз передбачають володіння та користування майном за збереження усіх правомочностей щодо майна за власником, у тому числі в частині здійснення контролю за збереженням майна, його ефективним користуванням. Цим самим можна було б відмежувати «класичні» права на чужі речі, які передбачають відсутність значних обмежень на володіння та користування річчю та права, в яких таке володіння та користування має здійснювати відповідне підприємство або установа в інтересах держави як власника.

У правовій доктрині триває дискусія щодо правової природи прав, які виникають з довірчої власності. На думку Р. А. Майданика, такі права однозначно не можна віднести ні до речових, ні до зобов'язальних, а інститут довірчого управління майном є змішаним цивільно-правовим інститутом [4, с. 302]. З іншого боку, С. О. Сліпченко розглядає довірчу власність як речове право, яке виникає у довірчого власника в результаті накладених на нього в силу рішення органу влади чи добровільно прийнятих обов'язків щодо добросовісного управління майном номінального власника для досягнення цілей в інтересах вигодонабувача, вказаного установником довірчої власності [7, с. 50]. Останнє визначення дозволяє віднести до довірчої власності права господарського відання та оперативного управління, що не є правильно, оскільки в цивільному законодавстві право довірчої власності є способом забезпечення виконання зобов'язань за кредитним договором (договором позики), залишившись правом власності, яке допускає можливість відчуження речі, однак лише з метою виконання невиконаного зобов'язання. В законодавстві зокрема Великобританії та США, такі права належать до інституту «забезпечуючих речових прав» [1, с. 69].

Висновки. На основі проведеного дослідження дійшли таких висновків.

Відомі в цивільно-правовій доктрині класифікації речових прав не повною мірою дають змогу розкрити сутність вказаного правового інституту і потребують удосконалення. На нашу думку, речові права слід класифікувати на основі критерію повноти правомочностей, які впливають із факту володіння річчю на: право власності; абсолютні права на чужі речі (право володіння, сервітут, емфітевзис, суперфіцій, право постійного користування земельною ділянкою); обмежені права на чужі речі (право господарського відання, право оперативного управління); забезпечуючі права на чужі речі (право іпотеки, право застави, право довірчої власності); переважні права (права переважної купівлі).

Список використаних джерел

1. Зенин И. А. Гражданское и торговое право зарубежных стран: учебное пособие. Москва : Юрайт-Издат, 2009. 238 с.
2. Іванова М. І., Задорожня Ю. О. Нагорна К. Г. Проблематика речового права на чуже майно. Журнал східноєвропейського права. 2018. № 57. С. 57–63. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/jousepr_2018_57_8.pdf (дата звернення: 10.05.2022)
3. Ільків О. В. Проблеми регулювання речових прав в цивільному законодавстві України : дис. ... докт. юрид. наук. Спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Львів, 2021. 448 с.
4. Майданик Р. А. Проблеми довірчих відносин в цивільному праві: монографія. Київ : Вид-во поліграфічний центр «Київський університет», 2002. 502 с.

5. Нагнибіда В. І. Досвід порівняльно-правового дослідження речових прав на чуже майно. Панєвропейська кодифікація приватного права та її вплив на кодифікацію цивільного законодавства України : зб. наук. праць. Київ : НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2010 С. 143–151.
6. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України від 1 липня 2004 року. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text> (дата звернення: 10.05.2022)
7. Слипченко С. А. Право доверительной собственности : монография. Харьков : Консум, 2000. 176 с.
8. Спасибо-Фатєєва І. Речові права за Цивільним і Господарським кодексами України. Право України. 2015. № 4. С. 60–68.
9. Харченко Г. Основи речового права у Цивільному кодексі України. Підприємництво, господарство і право. 2019. № 6. С. 57–61.
10. Харченко Г. Поділ речових прав у доктрині цивільного права. Підприємництво, господарство і право. 2019. № 5. С. 73–78.
11. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 10.05.2022)
12. Шахназарян К. Загальна характеристика прав на чужі речі під час спадкування за законодавством України. Юридичний вісник. 2016. Вип. 1. С. 199–204.

References

1. Zenin, I. A. (2009). *Grazhdanskoe i torgovoe pravo zarubezhnykh stran: uchebnoe posobie [Civil and commercial law of foreign countries: textbook]*. Moscow: Jurajt-Izdat [in Russian].
2. Ivanova, M. I., Zadorozhnia, Yu. O. & Nahorna, K. H. (2018). Problematyka rechovoho prava na chuzhe maino [Problems of property rights to another's property]. *Zhurnal skhidnoevropeiskoho prava – Journal of European Law*, 57, 57-63. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/j-pdf/jousepr_2018_57_8.pdf [in Ukrainian]
3. Ilkiv, O. V. (2021). Problemy rehuliuвання rechovykh prav v tsyvilnomu zakonodavstvi Ukrainy [Problems of regulation of property rights in the civil legislation of Ukraine]. *Doctor's thesis*. Lviv [in Ukrainian]
4. Maidanyk, R. A. (2002). *Problemy dovirchyykh vidnosyn v tsyvilnomu pravi: monohrafiia [Problems of trust in civil law: a monograph]*. Kyiv: Vyd-vo polihrafichnyi tsentr «Kyivskiy universytet» [in Ukrainian]
5. Nahnybida, V. I. (2010). Dosvid porivnialno-pravovoho doslidzhennia rechovykh prav na chuzhe maino [Experience of comparative legal research of property rights to another's property]. *Panievropeiska kodyfikatsiia pryvatnoho prava ta yii vplyv na kodyfikatsiiu tsyvilnoho zakonodavstva Ukrainy: zbirnyk naukovykh prats – Pan-European codification of private law and its impact on the codification of civil law of Ukraine: a collection of scientific papers*. Kyiv: Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, 143-151 [in Ukrainian]
6. Pro derzhavnu reiestratsiiu rechovykh prav na nerukhome maino ta yikh obtiazhen: Zakon Ukrainy vid 1 lypnia 2004 roku [About the sovereign registration of speech rights on the neruhoma mine and their tightness: Law of Ukraine dated 1 March 2004]. *Zakonodavstvo Ukrainy – Legislation of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text> [in Ukrainian]
7. Slypchenko, S. A. (2000). Pravo doverytelnoi sobstvennosti: monohrafiya [The right of trust property: a monograph]. Kharkov: Konsum [in Russian]
8. Spasybo-Fatieieva, I. (2015). Rechovi prava za Tsyvilnym i Hospodarskym kodeksamy Ukrainy [Property rights under the Civil and Commercial Codes of Ukraine]. *Pravo Ukrainy – Law of Ukraine*, 4, 60-68 [in Ukrainian]
9. Kharchenko H. (2019) Osnovy rechovoho prava u Tsyvilnomu kodeksi Ukrainy [Fundamentals of property law in the Civil Code of Ukraine]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i parvo – Entrepreneurship, economy and law*, 6, 57-61 [in Ukrainian]
10. Kharchenko, H. (2019). Podil rechovykh prav u doktryni tsyvilnoho prava [Separation of property rights in the doctrine of civil law]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i parvo – Entrepreneurship, economy and law*, 5, 73-78 [in Ukrainian]
11. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy vid 16 sichnia 2003 roku [Civil Code of Ukraine dated September 16, 2003]. *Zakonodavstvo Ukrainy – Legislation of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> [in Ukrainian]

12. Shakhnazarian, K. (2016). Zahalna kharakterystyka prav na chuzhi rechi pid chas spadkuvannia za zakonodavstvom Ukrainy [General characteristics of rights to other people's property during inheritance under the laws of Ukraine]. *Yurydychnyi visnyk – Legal Bulletin*, 1, 199-204 [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 18.05.2022.